

УДК 338(477)"312"(045)

ОНОПРИЄНКО О.Д.,

к.е.н., доцент

доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств

Національного авіаційного університету

ОНОПРИЄНКО Д.О.,

фахівець першої категорії

Інституту новітніх технологій та лідерства

Національного авіаційного університету

СИСТЕМНА КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ: ПРИЧИНИ ТА ПРОБЛЕМИ ПОДОЛАННЯ

***Анотація.** Стаття присвячена аналізу системної кризи економіки України. Особлива увага приділяється дослідженню фундаментальних причин сучасного стану національної економіки та проблем подолання перешкод на шляху подальшого сталого її розвитку.*

***Ключові слова:** національна економіка, адміністративна економіка, неправосудне судочинство, захист прав власності, корупція, монополізм, спрощення ведення бізнесу, ринкова свідомість, інституціональне середовище.*

Оноприенко А.Д., к.э.н., доцент кафедры менеджмента внешнеэкономической деятельности предприятий Национального авиационного университета

Оноприенко Д. А., специалист первой категории Института новейших технологий та лидерства Национального авиационного университета

СИСТЕМНЫЙ КРИЗИС УКРАИНСКОЙ ЭКОНОМИКИ: ПРИЧИНЫ И ПРОБЛЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ

***Аннотация.** Статья посвящена анализу системного кризиса экономики Украины. Особое внимание уделяется исследованию фундаментальных причин современного состояния национальной экономики и проблемам преодоления препятствий на пути дальнейшего устойчивого ее развития.*

***Ключевые слова:** национальная экономика, административная экономика, правосудное судопроизводство, защита прав собственности, коррупция, монополизм, упрощение ведения бизнеса, рыночное сознание, институциональная среда.*

SYSTEM CRISIS OF UKRAINIAN ECONOMY: CAUSES AND PROBLEMS OF COMPLETION

***Abstract.** The article is devoted to the analysis of the systemic crisis of the Ukrainian economy. Particular attention is paid to the study of the fundamental causes of the current state of the national economy and the problems of overcoming obstacles to the further sustainable development of it.*

***Key words:** national economy, administrative economy, judicial process, protection of property rights, corruption, monopoly, business simplification, market consciousness, institutional environment.*

Onopriyenko O.D., PhD., associate professor, assistant professor of International Management businesses of National Aviation University

Onpriyenko D.O., specialist in the first category of the Institute of Advanced Technology and leadership of National Aviation University

Актуальність і постановка проблеми. Сьогодні економіка України, незважаючи на кволе економічне зростання, яке відбувається після двох падінь ВВП протягом шести років, що передували, за даними офіційної статистики більш як на 15% кожного разу, продовжує перебувати у стані глибокої системної кризи. Про це, зокрема, свідчать:

А) вкрай незадовільне функціонування переважної більшості сфер життєдіяльності суспільства, які є похідними від сукупних результатів економічної діяльності суб'єктів господарювання, зокрема: жадливий стан автомобільних доріг в країні; занепад багатьох інших сегментів інфраструктури, систем охорони здоров'я та навколишнього середовища; системні проблеми

у галузі освіти; чи не найнижчий серед європейських країн рівень, якість і тривалість життя населення (слід зазначити, що у 60-ті роки ХХ століття за тривалістю життя Україна посідала друге місце в Європі після Франції). І цей перелік можна продовжувати.

Б) *характерні риси власне економіки*. У сучасній економіці України все ще переважають негативні тенденції, зокрема, нерациональне використання виробничого потенціалу, занадто високе (порівняно з іншими країнами) споживанням ресурсів, перманентне зниження продуктивності праці, погіршення екологічної ситуації, руйнуванням цілих галузей національного господарства за відсутності стрімкого розвитку нових, які б повною мірою заміщували старі галузі як в сенсі виробництва доданої вартості, так і в сенсі масштабного створення робочих місць. Так наприклад, на початку 90-х років ХХ століття українська нафтопереробна промисловість переробляла понад 50 млн. т нафти, у 2018 році – менше ніж 1 млн. т. Такі ж самі тенденції спостерігаються й в інших галузях, зокрема, в машинобудуванні та енергетиці.

У цілому, українська економіка, як і переважна більшість її підприємств, на сьогодні є неконкурентоспроможною. Отже, без усвідомлення причин теперішнього жалюгідного стану української економіки в умовах глобальної конкуренції та перенасичення світового ринку товарами і послугами побудувати конкурентоспроможну економіку практично неможливо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані зі станом сучасної економіки України активно досліджували О.І. Амоша, О.А. Гавриш, Т. Гайдай, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Дементьєв, Дроговоз Ю., Дубровський В., Е.М. Забарна, П. Калита, Т.М. Качала, Т.О. Ковнер, І.О. Кондаурова, О.М. Кашуба, І. Малий, Ю. Павленко, В. Решетило, В. Смагін, В. Тарасевич, Н. Чорна, А. Чухно, Р. Шеремета, В. Якубенко, інші вчені-економісти. Слід зазначити, що автори переважно досліджують вплив окремих чинників на макроекономічні процеси чи групи чинників на певний сегмент економіки. У той же час глибинні причини сучасного стану української економіки в цілому залишаються недостатньо дослідженими. З огляду на це, та виходячи з потреб подальшого розвитку національного господарства, можна стверджувати, що проблема потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті. Автори поставили перед собою за мету дослідити глибинні причини поглиблення системної кризи української економіки пострадянського періоду і, виходячи з цього, визначити основні перешкоди на шляху сталого економічного розвитку України в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська економіка, як свідчить досвід принаймні останніх трьох десятиліть, не спроможна забезпечувати, як у розвинених країнах і багатьох успішних країнах, що розвиваються, ні сталого економічного розвитку, ні високого рівня зарплат, ні стабільної валюти. Як наслідок, сьогоднішній рівень ВВП України не досяг навіть рівня 1990 року і складає не більше двох третин від вказаного базового рівня. При цьому номінальний ВВП на душу населення у доларах в Україні за 27 років майже не змінився і склав у 2017 році 2194 дол. США порівняно з 1742 дол. США у 1990 році (при цьому слід враховувати набагато вищу купівельна спроможність валюти у 1990 році порівняно з 2017 роком). Водночас ВВП Польщі, яка у 1990 році мала приблизно однаковий з Україною рівень соціально-економічного розвитку, зріс за цей період з 1738 дол. США до 13429 дол. США або у 7,7 рази. При цьому показники ВВП на душу населення таких високорозвинених країн як США і ФРН, зросли у номінальному виразі за вказаний період з 23954 дол. США і 22220 дол. США до 59501 дол. США та 44550 дол. США або у 2 і 2,6 рази відповідно.[1] Іншими словами, темпи росту в країнах з незрівнянно вищими абсолютними показниками ВВП на душу населення порівняно з Україною, були набагато вищими, що не є природним для ринкової економіки, що розвивається.

За версією Bloomberg, у 2015 році Україна увійшла до п'ятірки країн, що мають самі «нешасні» економіки світу, а за оцінкою британського журналу The Economist Україна стала лідером у рейтингу країн з найгіршою економікою[2]. Такі результати, зокрема стали наслідком і водночас індикатором того, що Українська модель зростання докризового (до 2008 р.) періоду, яка базувалась на експортній експансії товарів з низькою доданою вартістю, вичерпала себе[3]. За влучним висловом П. Калити «сьогодні її (України – автор) економіка перебуває в такому ж стані, як і українська армія відразу після Революції гідності» [4].

Чому так сталося? У чому полягають причини такої парадигми сучасної української економіки? Який характер і риси вони мають? На наше глибоке переконання, причини сучасного стану економіки України є багатограними, охоплюють набагато ширшу сферу ніж економіка, а першопричини більшості з них слід шукати у радянському минулому.

Варто нагадати, що у спадок від Радянського Союзу Україні дістався специфічний тип нестабільної в ринкових умовах індустріальної сировинної економіки з домінуванням сектора видобувної промисловості та виробництва сировинних напівфабрикатів. При цьому ключовою ознакою цієї економіки було те, що вона носила не ринковий, а адміністративний характер. А це означає що:

– по-перше, підприємства, як суб'єкти економічної діяльності працювали не на споживача, як це відбувається в ринковій економіці, а на план, який, в свою чергу, «спускали» підприємствам багаточисельні галузеві міністерства, а міністерствам – відповідно центральні органи планування на союзному і республіканському рівнях *Госплан* (рос мовою) і *Держплан* відповідно;

– по-друге, підприємства не могли вільно ні купувати необхідну їм продукцію, ні продавати власну продукцію, яку вони виробляли, а лише за так званою *розрядкою* ще одного центрального органу державної(?) влади - *Госплан* (рос мовою) та *Держпостач* відповідно;

– по-третє, це, в свою чергу, призводило до тотального дефіциту [5], низької якості продукції, нераціонального використання ресурсів. Так наприклад, усі алюмінієві заводи (заводи з аналогічним стандартним обладнанням), яких у Радянському Союзі було декілька і які територіально знаходились у різних точках Радянського Союзу мали право випускати і відповідно випускали лише визначену Госпланом (ця категорія підприємств відносилась до центрального (союзного) підпорядкування) номенклатуру продукції, яка для кожного заводу була різною. Це, зокрема, призводило до зайвих перевезень, що часто нагадували абсурд. Алюмінієві вироби певної номенклатури, що вироблялись, наприклад, на Броварському алюмінієвому заводі перевозились залізницею споживачам на Далекий Схід, натомість вироби Хабаровського алюмінієвого заводу іншої номенклатури постачались споживачам у Київ та інші міста України. Відомий радянський економіст Д. Валовий назвав такий стан речей у народному господарстві Радянського Союзу «економікою абсурдів і парадоксів» [6];

– по-четверте, визначення ціни на продукцію (так зване ціноутворення) відбувалось не на ринку товарів і послуг, а централізовано в кабінетах відповідних посадових осіб. Досить часто це призводило до завищення або до заниження реальної ціни на продукцію, якщо про таку ціну у цьому випадку можна говорити взагалі. У радянській економіці було досить багато планово збиткових підприємств. Останнє також тісно пов'язане зі специфікою життєвого циклу підприємства в адміністративній економіці, яку ми постараємось сформулювати у наступному абзаці;

– по-п'яте, життєвий цикл підприємства у ринковій економіці, як відомо, передбачає його виникнення шляхом інвестування фінансових та інших ресурсів у перспективну прибуткову галузь економіки. Подальше функціонування, розвиток і припинення існування буд-якого суб'єкта господарської діяльності здійснюється за рахунок його прибутку. У разі збитковості підприємства воно стає банкрутом. На ринку залишаються лише ефективні підприємства. На відміну від цього в адміністративній радянській економіці функціонування підприємств, їхній технічний стан і розвиток не залежали від ефективності діяльності відповідних підприємств. Вони залежали виключно від централізованого інвестування (капітальних вкладень) в ці підприємства, а саме – з централізованих фондів відповідних міністерств чи держави в цілому шляхом планування капітальних вкладень у державному бюджеті за рішенням Держплану безпосередньо для конкретного підприємства. Як, наслідок, в економіці України радянського періоду поряд з ефективно працюючими підприємствами функціонувало безліч малоефективних і неефективних підприємств.

Отже, у суб'єктів економічної діяльності (підприємств) була відсутня мотивація працювати ефективно з точки зору їх функціонування у ринковій економіці. Відповідно умови функціонування підприємств в адміністративній (або так званій соціалістичній) економіці радянського зразка й економіки у цілому формували відповідні риси управлінців на всіх рівнях управління. Як, наслідок, здобувши незалежність, Україна отримала, з одного боку, не готових (безпорадних), в основній своїй масі, менеджерів підприємств для роботи в ринкових умовах, а з другого боку – специфічних управлінців на усіх щаблях державного управління, які були не готовими (не придатними) формувати сприятливі умови для ведення бізнесу.

Однією із фундаментальних причин, яка суттєво гальмувала економічний розвиток України практично протягом усього часу її незалежності було те, що не відбулося швидкого переходу від адміністративного управління народногосподарським комплексом, що дісталось нам у спадок від Радянського Союзу, до ринкового регулювання економіки у класичному його розумінні. Натомість, адміністративне управління економікою трансформувалось у надмірне її регулювання, і, незважаючи на чисельні спроби багатьох урядів провести дерегуляцію економічної діяльності в країні,

проявляється (і часом досить вагомо) ще й сьогодні як *рудимент адміністративної економічної системи*. В його основі лежать:

– по-перше, звички радянської школи управління народним господарством, набуті управлінцями усіх рівнів протягом багатьох попередніх десятиліть, які до цього часу за інерцією (в тій чи іншій мірі) передаються їх молодшим колегам;

– по-друге, адміністративні звички в умовах перманентно низького рівня оплати праці поступово трансформувались в корупційні очікування (дії) державних управлінців усіх рівнів, про що детальніше мова буде йти нижче.

Ще одним джерелом цієї та інших причин сучасного стану економіки стала абсолютна відсутність на момент отримання Україною незалежності ринкового мислення у населення. За результатами дослідження фахівців Deutsche Bank його рівень на початку 90-х років минулого століття і країни становив у нашій країні «0» балів за дванадцяти бальною шкалою, у той час як у Литві, Латвії і Естонії – «6», «8» і «10» балів відповідно. [7]. Отже, з самого початку незалежності, на відміну від країн Балтії та бувших соціалістичних країн Східної і Центральної Європи, в Україні були відсутні внутрішні механізми контролю громадянського суспільства, з одного боку, за ступенем відтворення адміністративних важелів управління економічними процесами на усіх рівнях, а з іншого боку – за формуванням «правил гри», тобто за якістю відповідної законодавчої та нормативно-правової бази та характером її імплементації. Водночас малочисельні на той час, але бізнесактивні члени суспільства (частина правлячої радянської еліти, частина керівників підприємств, так звані «цеховики», і частина, пов'язаних з ними кримінальних «авторитетів», частина керівних працівників торгівлі, підприємливі громадяни тощо), з одного боку, почали використовувати собі на користь чисельні прогалини у законодавстві, а з іншого боку – лобювати формування законодавчо-нормативної бази у своїх інтересах.

Як наслідок, в Україні поступово сформувались законодавчо-нормативна база, неписані правила функціонування державних органів управління, а також традиції ведення бізнесу, які не сприяли сталому розвитку економіки та країни в цілому.

Ще однією причиною відставання української економіки є непомірно великий вплив політики на економіку, що дістався нам у спадок від радянських часів. Ключовою проблемою у цій сфері є те, що усі без винятку президенти та їх адміністрації протягом практично усього існування України, як незалежної держави, старались, у тій чи іншій мірі, управляти країною у ручному режимі, замінюючи собою інституції. Державним інститутам відводилась і багато в чому продовжує відводитися роль провідника відповідних рішень президента чи його команди. Таке управління (вплив) не може бути ефективним, оскільки, по-перше, неможливо власною командою професійно опрацювати безліч питань і замінити собою інституції, а по-друге, не властиву роботу здійснюють конкретні люди, у яких є власні інтереси. Поступово набуті звички перетворились у традиції, у спосіб прийняття рішень за принципом «те що добре нам (певним особам, групам, має бути добре всій країні)». Такий підхід автоматично продукується по всій країні на усіх рівнях державного управління, у першу чергу, через інститут безпосередньо підпорядкованих президенту і його адміністрації, голів адміністрації областей і районів, а також міських голів та голів місцевих рад, з якими, використовуючи певні важелі впливу, як правило, встановлюються необхідні для вищих посадових осіб країни домовленості. Відповідні домовленості завжди існували й продовжують існувати сьогодні з найвпливовішими підприємцями, так званими олігархами. Останнім часом багато аналітиків вважають, що олігархізація охопила всю країну зверху донизу, маючи на увазі, що олігархи існують не лише на загальнонаціональному рівні, а на рівні областей і районів, у кожній (кожному) з яких також є власний олігарх (олігархи). Так сформувався олігархічний консенсус, а влада набуває усе більше рис феодальної влади. Де особисті, сімейні інтереси та інтереси друзів і бізнес-партнерів, а не державні інститути визначають стійкість держави. «При цьому, ключовим елементом системи є корупція, яка скріплює усю цю систему і якщо її прибрати то система розвалиться, оскільки функціонал іде через корупцію. Наша правляща еліта нічого не вміє робити без функції перерозподілу. Наявність важелів перерозподілу створює корупційну ренту – це базова мотивація еліт». [8]

Сьогодні корупція стала найбільшим гальмом соціально-економічного розвитку країни, яка як метастази пронизала не лише економіку, а й інші сфери життєдіяльності суспільства. Величезна кількість посадовців установ, що мають дозвільні функції, основну мету своєї діяльності поступово стали вбачати у власному збагаченні. Як наслідок, сьогодні на різних рівнях управління рішення приймаються не в інтересах суспільства, країни, створення сприятливих умов для економічного розвитку, а в корпоративних чи власних інтересах. Кожна силова структура (МВС, Генеральна

прокуратура, Державна фіскальна служба, Державна прикордонна служба тощо), за самими різними оцінками, мають свій бізнес. Велика кількість посадовців зазначених структур фактично підпорядковують виконання своїх службових обов'язків власному збагаченню шляхом застосування різних форм тиску на малий і середній бізнес. Державні закупівлі, принаймні до останнього часу, здійснювались не прозоро за завищеними цінами. І це, на жаль, стало системою.

Не менш важливою проблемою для розвитку економіки є *монополізм*. В енергетиці, металургії, хімічній і тютюновій промисловості, у галузі авіаційних перевезень, інших галузях сформувались секторальні монополії на чолі з відомими усій країні олігархами, а на місцях – територіальні монополії на чолі з місцевими «олігархами», функції яких найчастіше виконують голови державних адміністрацій чи міські голови. У той же час, головною ознакою і водночас перевагою сучасної економічної моделі будь-якої країни, а також обов'язковою умовою для розвитку високотехнологічних виробництв, що виступають драйвером економічного зростання, фактором глобальної конкурентоспроможності національної економіки, а також формують попит на висококваліфіковану робочу силу [9] є конкуренція.

Монополізм і корупція тісно пов'язані між собою. *Монополізм* продукує і підживлює корупцію, корупція в свою чергу сприяє розширеному відтворенню монополій. Разом вони потужно стримують розвиток малого і середнього бізнесу та економіки в цілому.

Визначальною проблемою економічного розвитку країни є відсутність (у переважній більшості) правосудного судочинства, що вкрай негативно впливає на забезпечення захисту прав власності, а відповідно й на інвестиційну та економічну діяльність у цілому господарюючих суб'єктів.

Ще однією фундаментальною проблемою розвитку української економіки є функціональна невідповідність ключових державних інституцій нагальним потребам соціально-економічного розвитку країни. Особливо це стало очевидним в останні роки, коли загострилась боротьба між олігархічною корумпованою системою (перш за все у сфері прийняття економічних рішень) і постіндустріальним громадянським суспільством, ядро якого сформувалось у постмайданний період. В умовах монопольно-олігархічної економіки олігархічні фінансово-промислові групи потребують постійних преференцій у вигляді державних замовлень та використання державної власності (державних підприємств) у своїх цілях і, як свідчить досвід, останніх двох десятиліть вимушують уряд країни працювати в інтересах олігархічних холдингів. Водночас економіка, країна і суспільство в цілому вже давно потребують рівних «правил гри», тобто рівних для усіх умов ведення бізнесу. Власне це й було одним із головних спонукальних мотивів ще «помаранчевої» революції. Потрібна нова економічна модель.

Ще однією фундаментальною проблемою, що негативно впливала і ще продовжує впливати на економіку, стала *нестабільність і неефективність діяльності банківської системи*. За три роки після революції гідності було ліквідовано більше половини комерційних банків. Надмірно висока облікова ставка Національного Банку України, яка і нині складає 18% річних, зробила банківські кредити, особливо довгострокові, для суб'єктів господарювання малодоступними і відповідно стримує економічний розвиток. Використання у попередні роки через неефективну валютну політику НБУ комерційними банками коштів рефінансування не на кредитування потреб реального сектора економіки, а на здійснення операцій на валютному ринку призвело до виведення із банківської системи величезної суми фінансових ресурсів.

Крім того, більшість банків зловживали коштами вкладників, що тривало майже десятиліття. Якщо на початку 2000 років в комерційних банках було лише 2% проблемних кредитів, то на кінець 2018 року частка непрацюючих кредитів в українській економіці перевищувала 54%. Банки стали своєрідними «пилососами», які виводили кошти вкладників з банківської системи. За оцінками експертів, із банківської системи після 2008 року таким чином було виведено понад 40 млрд. грн. [11]. У цілому сукупні фінансові втрати клієнтів банків і, в першу чергу, суб'єктів господарювання, обчислюються сотнями мільярдів гривень.

Недовіра населення до банків у свою чергу мала такі негативні наслідки: з одного боку, вкладники банків вилучили депозити на суму еквівалентну 18 млрд. дол. США [12]; з другого боку, через недовіру до банківської системи на економіку не працюють ще 60-80 млрд. дол. США, які, за оцінками експертного середовища, знаходяться на руках у населення [8].

Усе це викликало загострення дефіциту інвестиційних ресурсів підприємств. У цілому, сьогодні економіка потребує інвестицій, а банківська система не виконує функцій посередника між інвесторами і підприємствами реального сектора економіки.

Серед інших чинників, що заважають подальшому розвитку економіки, на наш погляд, слід виділити такі:

– Складність і нестабільність податкової системи, неефективний механізм адміністрування податків, зборів та обов'язкових платежів;

– Недостатній розвиток фінансового ринку, в першу чергу ринку цінних паперів. За оцінкою Всесвітнього економічного форуму за цим показником Україна посідала у 2015 році 130 місце із 138 країн[13];

Низький рівень ефективності законодавства з питань корпоративного управління, що обумовлює блокування діяльності підприємств, можливість викривлення відомостей про акціонерів, розмивання капіталу внаслідок додаткових емісій акцій, блокування проведення зборів акціонерів тощо[10];

– Російська збройна агресія проти України, що призвела до поглиблення економічної кризи в Україні, довготривалої політичної та фінансово-економічної нестабільності. Усе це суттєво підвищило інвестиційні ризики і призвело до зменшення інвестування в українську економіку. Водночас вивіз капіталу суттєво зріс;

– Однією з основних проблем української економіки останнього часу стала еміграція трудових ресурсів у країни ЄС.

Висновки. 1. Першопричину більшості проблем (причин) сучасної української економіки слід шукати в її радянському минулому. 2. Основними причинами кризового стану економіки України сьогодні є: її надмірне регулювання; олігархічна система прийняття рішень, недопустимо високий рівень корупції, непрозорість діяльності правоохоронних органів, відсутність правосудного судочинства; монополізм; ненадійність банківської системи та неефективність грошово-кредитної політики; нестабільність і складність податкового законодавства, невідповідність ключових державних інституцій нагальним потребам економічного розвитку країни.

Список використаних джерел

1. Томашевська А. Смиківчук Т. В. РІВЕНЬ ВВП УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ТА ДИНАМІКА РОЗВИТКУ. - Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Випуск 20, частина 3. – 2018. – с. 90-94.
2. Економіка України. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
3. . Пустовойт О.В. – Імплементация Угоди про асоціацію Україна-ЄС: нові можливості та ризики щодо розвитку вітчизняного виробництва– [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/10576>.
4. П. Калита. Три ключові проблеми української економіки. https://dt.ua/macrolevel/tri-klyuchovi-problemi-ukrayinskoji-ekonomiki-240476_.html.
5. Янош Корнаи. Дефіцит. – М.: «Наука». – 1990. – 607 с.
6. Д. Валовой. – Экономика абсурдов и парадоксов. – М.: Политиздат. – 1991. – 431 с.
7. Д.О. Онопрієнко, Д.О. Онопрієнко,. Інституціональні проблеми розвитку української економіки. – Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право). – 2016. – №1 – С. 103-107.
8. Ю. Романенко. Почему не отдам свой голос Петру Порошенко. – «Хвиля». – 08.01.19, 22:09.
9. Кашуба О. М. Підприємництво в Україні: проблеми і перспективи розвитку / О. М. Кашуба // Економіка та держава. – 2015. – №6 – С. 104 – 105.
10. Т. Г. Щепіна. Проблеми формування сприятливого інвестиційного клімату в Україні//Проблеми підвищення ефективності інфраструктури, 2014, №38. – с.109-114.
11. Національний Банк України. Офіційне інтернет-представництво. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807.
12. Міністерство фінансів України. Фінансовий портал. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://index.minfin.com.ua/index/fdi/>
13. Український національний глід/ - [Електронний ресурс]: Індекс Глобальної конкурентноспроможності/. – Режим доступу: <http://ung.in.ua/ua>.